

N. L. Shvetsova

A. M. SELISHCHEV ABOUT AN ORIGIN, SEMANTICS AND STRUCTURE OF A NICKNAME

This article demonstrates the conception of the anthroponomical category's dynamics and shows lexico-semantic and structural typology of its units and specific character of literary and dialectical nicknames in Russia of XIV–XVII centuries. This approach is represented in the publication "About the origin of Russian surnames, personal- and nicknames" by A. M. Selishchev.

Keywords: anthroponym, nickname, motivation, word-building affix, word-building model.

УДК 81'276'373.612-[055.1/2+053]

Т. Ф. Шумаріна, І. Ю. Стопкевич

**Лексико-семантичні засоби в системі соціолекту
(до проблеми гендерної та вікової варіантності мовлення)**

Статтю присвячено проблемі виявлення гендерних та вікових мовленнєвих стереотипів експериментальним шляхом. Виявлено кореляцію цілої низки лексико-семантичних засобів з окремими соціальними ознаками мовної особистості. Результати спостережень можуть бути використані у судово-авторознавчій експертизі документів під час ідентифікації статі та віку автора анонімного тексту.

Ключові слова: юридична лінгвістика, вікові варіанти мовлення, асоціативний експеримент, авторознавчча експертиза.

Останнім часом у лінгвістичних роботах як українських дослідників, так і вчених ближнього зарубіжжя дедалі частіше порушується питання соціальної варіантності мови. Серед питань, що обговорюються соціолінгвістами, крім проблем, які мають давню історію та усталені традиції вивчення, наприклад, діалектологічних, активно почали досліджуватися й особливості мови різних соціальних груп, і зокрема, мовна символічна функція. Даний аспект передбачає розгляд мовних варіантів як корелятивів соціальних параметрів особистості — вікових, статевих, освітніх, професійних тощо. Такого роду кореляції стали об'єктом особливої уваги ще й тому, що набули статусу перспективного напрямку дослідження нового напрямку — юридичної лінгвістики, який нещодавно сформувався на перетині правознавства і мовознавства [5]. Як відомо, передбачуване судження експерта про соціальні параметри автора анонімного документу може бути висловленим на підставі аналізу певних гендерних, вікових, професійних та ін. вербальних стереотипів, які зберігаються в ідіолекті на різних мовних рівнях, навіть при спробі навмисного викривлення ознак письмового мовлення [3]. Експериментальному виявленню подібних стереотипів на лексичному рівні присвячено це дослідження. В системі соціолекту, здається, саме лексико-семантичні засоби відіграють пріоритетну роль у виконанні символічної функції, зокрема, у віковій атрибуції та репрезентації гендерного диморфізму. На цій підставі зроблено спробу виявити відмінності у використанні певних мовних засобів, а саме синонімів, порівнянь, фразеологізмів, асоціацій, чоловіками та жінками юнацького (15–18 р.) та зрілого (50–60 р.) віку. Вибір вікових груп інформантів не є випадковим. Відомо, що межі дорослості визначаються комплексом соціальних та біологічних причин і залежать від конкретних соціально-економічних умов індивідуального розвитку людини. За теперішнього часу, зазначають фахівці, межі цього періоду в умовах нашого суспільства становлять: 17–18 років — нижня і 50 (для жінок) — 60 (для чоловіків) років — верхня межа. Після 40 років у мовній особистості стає різко вираженим зниження невербальних функцій, а вербальні саме з цього періоду інтенсивно прогресують і досягають найбільш високого рівня після 45 років [6]. Таким чином, вікові групи відбиралися нами з орієнтацією на мовленнєву динаміку вікового розвитку людини. В експерименті брали участь 100 інформантів (51 жінка, 49 чоловіків). Для зручності опису в роботі використано позначки: Ж1 — жінка юнацького віку; Ж2 — жінка зрілого віку; Ч1 — чоловік юнацького віку; Ч2 — чоловік зрілого віку. Дослідження проводилося на матеріалі російської мови.

З метою виявлення спільного і розбіжного в семантичних асоціаціях, притаманних особам з різними гендерними та віковими ознаками, був проведений вільний асоціативний експеримент на 10 слів. Припускалося, що реакції чоловіків та жінок будуть різними; ставилося завдання виявити слова, для яких ця розбіжність є найбільшою.

Докладніше проаналізуємо деякі з обраних слів. Так, на слово РЫБАЛКА було отримано багато різноманітних асоціацій і у чоловіків, і у жінок. Всі асоціації, які виникали 2 і більше разів, разом з кількісними показниками, зведено в таблиці № 1. Опрацювання цих даних проводилося нами за методикою Ю. Д. Апресяна [1]. Спираючись на те, що пред'явлене слово входить до семантичних полів слів, які вжито у відповідях інформантів більше одного разу, Ю. Д. Апресян пропонує експериментальний індекс, котрий фіксує наявність інваріанту певного семантичного поля у значенні пред'явленого слова. Слід зазначити, що індекс Апресяна є результатом удосконалення запропонованої в 1952 р. американським психологом К. Ноблом методики вимірювання та індексування сигніфікативного значення та вираховується за формулою:

$$Mwo(wi) = \frac{(ni-1)}{N}$$

де N — кількість інформантів, n_i — кількість реакцій, які містять слово w_i , w_o — запропоноване слово, а $Mwo(wi)$ — міра його входження в семантичне поле слова [1:127–130]. Таким чином, індекс Апресяна фіксує те, в якій мірі інваріант семантичного поля характеризує значення.

Таблиця № 1

ж				ч			
Кількість інформантів	51			Кількість інформантів	49		
Усього реакцій	54			Усього реакцій	34		
Ужито ≥ 2 р.	9			Ужито ≥ 2 р.	7		
Ужито 1 р.	45			Ужито 1 р.	27		
Асоціат	Кількість реакцій	Ранг	$Mwo(wi)$		Кількість реакцій	Ранг	$Mwo(wi)$
Удочка	10	1	0,187	Отдых	10	1	0,184
Рыба	6	3	0,098	Удочка	6	2	0,102
Речка	6	3	0,098	Рыба	5	3,5	0,081
Море	6	3	0,098	Пьянка	5	3,5	0,081
Лодка	3	5,5	0,039	Лодка	3	5,5	0,04
Лиман	3	5,5	0,039	Море	3	5,5	0,04
Утро	2	8	0,02	Крючок	2	6	0,02
Друзья	2	8	0,02	Лиман	2	8	0,02

Аналіз даних показує, що індекс залежить від рангу та кількості реакцій, тобто найвищі показники індексу Апресяна спостерігаємо у слів з найвищим рангом і відповідно з більшою кількістю реакцій, і навпаки. Як свідчать дані таблиці, найвищі показники індексу належать першим 3 за рангом асоціатам: *удочка, рыба, речка, море, лодка, лиман* — у жінок; *отдых, удочка, пьянка, рыба* — у чоловіків. Ці реакції утворюють ядро асоціативного поля стимула, і, що є очевидним, між ними наявні суттєві розбіжності. Жінки акцентують увагу на водоймі (*речка, море, лиман*), чоловіки пов'язують РЫБАЛКУ з відпочинком і розвагами. В цьому полягає головна відмінність "жіночих" і "чоловічих" реакцій. Решта асоціатів з більш низькими показниками індексу Апресяна, які було вжито 3 або 2 рази, є "слабкими" елементами асоціативного поля. Це означає, що асоціати *утро, друзья, озеро* у жінок і *лодка, море, крючок* у чоловіків відносяться до периферії асоціативного поля слова РЫБАЛКА. Якщо у відповідях чоловіків слова *лодка* і *крючок*, які є атрибутами РЫБАЛКИ, не входять до ядра асоціативного поля, то це можна розцінити як підтвердження того, що для них РЫБАЛКА — це, в першу чергу, відпочинок.

Індекс Апресяна дозволяє дати оцінку подібності або розбіжності асоціативних полів. На один стимул інформантами чоловічої та жіночої статі можуть подаватися однакові реакції, але якщо вони матимуть різні показники індексу, в них буде відповідно різний ступінь входження в асоціативне поле. Наприклад, на слово ПЛЕЙБОЙ жінки і чоловіки реагують *журнал*, але у жінок $Mwo(wi) = 0,176$, а у чоловіків $Mwo(wi) = 0,204$, тобто ця реакція є більш притаманною чоловікам.

Зіставлення асоціацій слова АВТОМОБІЛЬ дозволяє вказати, що у жінок найбільш частотними є гіперонімічні назви типу *иномарка*, у чоловіків — гіпоніми, причому конкретизація номінації доходить до рівня номенклатури ("*Мазда*" — 626). У чоловіків переважає прагматична, а у жінок — естетична цінність. Заслугує на увагу і колористична лексика. Чоловіки віддають перевагу позначенню темних тонів кольорового спектру (*синий*), а жінки — яскравих (*красный*). Лексика, яка передає негативні емоції, спричинені даним словом, теж виявляється специфічною в обох груп. Жінки продукують слова-асоціації з загальним значенням зручності/незручності та безпеки/небезпеки експлуатації автомобіля. Тобто жінка звертає увагу на такі негативні боки подорожі, як пил, аварія, погані дороги (*русские дороги*), заміна коліс (вимушене очікування). Загалом, у жіночому сприйнятті переважає споживацьке ставлення та егоцентризм; у характері асоціативної лексики проглядається позиція спостерігача та опосередкованого учасника. Інша річ чоловічі асоціації: це ціла низка слів, що виявляють безпосередню участь інформанта-чоловіка в забезпеченні процесу пересування (*запчасти, бензин, ремонт*). Яскравим підтвердженням зазначеного протиставлення є синтагматичні партнери одного із слів-реакцій. А саме: контекстними партнерами слова *дорога* жінки вибрали актант *русская* — у значенні '*погана*', що спричиняє незручність, а чоловіки — *ночная* — '*що ускладнює керування автомобілем*'. Таким чином, жіночі та чоловічі асоціації даного слова-стимула залежать від стандартної ситуативної ролі, яка виконується жінкою або чоловіком: жінка — пасажир (пасивна роль), чоловік — водій (активна роль).

Слово-стимул БЛЕСК. На перших 3-х місцях у жінок та чоловіків розташовано одні й ті самі реакції: *шик* (Ж — 14 чол.; Ч — 10 чол.); *красота* (Ж — 9; Ч — 8); *чистота* (Ж — 4; Ч — 5). Хоча лише у Ж1 виникла синтагматична асоціація *для губ*, що є природним з огляду на поширене функціонування в колі молодих дівчат номенклатури "Блеск для губ". Але визначною рисою цього слова-стимула є не так статева, скільки вікова диференціація: багато реакцій дорослої групи пов'язано з побутовими предметами (Ж — *посуда, лезвие ножа, вымыла окна с блеском*; Ч — *уборка, красота в квартире*); у молоді ж, як свідчать спостереження, подібні реакції зовсім відсутні.

Аналогічні результати одержані нами під час спостереження за реакціями на інші слова-стимули. Отже, підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що в лексичному просторі мови існують слова, які здатні одночасно свідчити про обидва соціальні параметри, а також лексеми, що їх можна використовувати переважно для ідентифікації якоїсь однієї з проаналізованих ознак. Результати асоціативного експерименту дозволили також установити, що поряд з суто лексичним проявленням статевого та вікового диморфізму можна констатувати наявність і семантичних розбіжностей. Наприклад: *плейбой*: Ж — "красивый человек"; Ч — "журнал"; *стерва*: Ж — "независимая, сильная женщина"; Ч — "вздорная женщина"; *блеск*: Ж1 — "помада"; *валюта*: Ч2 — "доллары". Гендерні та вікові невідповідності знаходять відбиття навіть на рівні семного варіювання, що, мабуть, можна вважати однією з причин емоційно-оцінної енантіосемії: *смазливый* — Ж(+), Ч(-); *сауна* — Ж(-), Ч(+); *рыбалка* — Ж(-), Ч(+); *гости* — Ж1, Ч1(+); Ж2, Ч2(-).

Наявність статевої та вікової відмінностей у використанні синонімічних засобів доводилася нами на основі результатів анкетування. В анкеті було запропоновано 12 синонімічних рядів, в яких необхідно було вказати ідіолектну доміную. Проаналізувавши кількісні показники, ми встановили, що з 12 рядів у 7 є розбіжності у статевої перевазі доміную. У 2 рядах було зазначено часткову невідповідність, яка полягала в тому, що з усього синонімічного ряду жінки в абсолютній більшості вибирали одне слово. Так, у ряду з доміную *машина* вони відзначили слово *автомобиль*. Чоловіки ж не були настільки одноставними: приблизно однаково розподілили вони свої відповіді між лексемами *автомобиль, машина, авто*. Таким чином, 9 із 12 синонімічних рядів, тобто 75%, свідчать про різні лексичні переваги чоловіків та жінок.

Цікавим, на наш погляд, є продовження цього експерименту (на основі синонімічних доміную) у плані встановлення кореляційної залежності лексичного вияву гендерного та вікового параметрів. Необхідність результатів подібного дослідження відчужаємо у практичній діяльності експертів-криміналістів, які вирішують класифікаційні завдання (визначення статі, віку, рівня освіти тощо) в умовах дефіциту інформації. Дані експерименту було оброблено, причому аналізувалися не тільки відібрані інформантами слова, але й відносний відсотковий склад більш або

менш частотних варіантів, що, у свою чергу, дозволило констатувати таке: жінки є більш консервативними та постійними у виборі слів. З 6 проаналізованих у діахронії синонімічних рядів у 4 зазначені лексичні відмінності у виборі синонімів і в юнацькому віці, і у дорослих. І всі ці 4 ряди — чоловіча група. У жінок варіативність виявилася тільки в одному синонімічному ряді. До того ж ця вікова варіативність у жінок не займає якісний склад синонімів, тобто з віком не з'являються нові слова, як у чоловіків, а змінюється лише домінанта у стабільному ряді.

Декларуючи наявність у жіночому вокабулярі відносної стабільності, треба з'ясувати причини подібної лексичної постійності. На нашу думку, словниковий склад жінки є більш консервативним та змінюється меншою мірою, ніж у чоловіків, оскільки з віком він не стільки формується заново, скільки відтворюється. Якщо структуру жіночого та чоловічого лексикону подати у вигляді ядра і периферії, зміни, які відбуваються згодом в лексиконі жінок та чоловіків, можуть бути розтлумаченими таким чином. Ядро лексикону дівчини формується під впливом мовлення матері. Периферію її лексикону складає дитяча лексика. Потім, не виходячи з соціальної ролі матері й господині, дівчина переносить уже сформований унаслідок імітації лексикон у доросле життя. Таким чином, ядро лексикону залишається в незмінному вигляді. На периферії соціально-професійна лексика поступово витискує дитячу, при цьому обсяг ядра і периферії не змінюється. У хлопчиків ядро лексикону відповідає лексикону дорослого чоловіка також з причини імітації, як і у дівчат. Але з часом ядро наслідування зменшується, гадаємо, через те, що лексика поновлюється за рахунок активного розвитку периферії. Безумовно, зроблені припущення щодо схеми формування чоловічого та жіночого лексикону, а також запропонована методика визначення віку та статі за допомогою синонімічних домінант не претендує на абсолютну вірогідність і, певна річ, потребує ще значної дослідницької роботи.

Головне завдання наступного етапу нашого дослідження полягало у визначенні існування диференціації (за ознаками статі та віку) у сфері фразеології, і як наслідок цього, з'ясування, чи можливе висунення гіпотези про статеві та вікові параметри особистості на підставі якісного складу фразеологізмів, поданих в анонімному тексті. Результати експерименту з виявлення залежності вибору фразеологізмів від статевовікових параметрів дозволили (внаслідок аналізу відсоткових показників) констатувати наявність кореляцій та виділити такі групи фразеологізмів: 1) фразеологізми, які частіше використовують дівчата (Ж1): *выпадать в осадок; умирать от счастья*; 2) фразеологізми, які частіше використовують жінки (Ж2): *кошки на душе скребутся; трепать нервы*; 3) фразеологізми, які частіше використовують юнаки (Ч1): *замять разговор; влюбиться по уши*; 4) фразеологізми, які частіше використовують чоловіки (Ч2): *засучить рукава; прожужжжать уши*.

Опитування, встановило, що чим більшою є різниця відсоткових показників частотності використання у конкретних фразеологізмів, тим вища їхня діагностична цінність. З'ясувалося також, що деякі фразеологізми більш придатні для діагностування статі (*морочить голову*: Ж — 90% і 77%; Ч — 45% і 44%), а деякі — віку (*слушать краем уха*: Ж2 — 45%, Ч2 — 36%, Ж1 — 8%, Ч1 — 8%). З огляду на те, що запропонований фразеологічний матеріал може бути корисним не лише під час вирішення питань класифікаційного характеру, але й у суто діагностичній експертизі, було зроблено спробу скласти списки-довідки "вікових" фразеологізмів із подальшим розподілом їх за ознакою "психічний стан". Як приклад наводяться деякі парадигми літньої групи: **роздратування** — *трепать нервы, морочить голову, капать на мозги, вешать лапшу на уши, прожужжжать уши, висеть на телефоне*; **безвихідність** — *биться головой об стену, рвать на себе волосы, кошки на душе скребутся, волком выть, хоть застрелись*; **безтурботність** — *умирать от счастья, быть без памяти от..., влюбиться по уши, валять дурака, витать в облаках*; **повчальний характер** — *без труда не вытащишь и рыбки из пруда, поспешишь — людей насмешишь, время — деньги, делу — время, потехе — час* тощо.

Отже, матеріали експериментальних досліджень, присвячених виявленню гендерної та вікової варіативності мовлення, деяким чином підтверджують наявність кореляції цілої низки лексико-семантичних засобів з окремими соціальними ознаками мовної особистості. На такій підставі видається можливим, після додаткової перевірки й уточнення, використання цих засобів лінгвістами-діагностами з метою вирішення певних питань класифікаційної експертизи комп'ютерних, поліграфічних та Інтернет-текстів, а також під час дослідження документів із настановою на викривлення ознак письмового мовлення.

1. *Апресян Ю. Д.* Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики // Проблемы структурной лингвистики. — М., 1963.
2. *Залевская А. А.* Введение в психолингвистику. — М., 2000.
3. *Криминалистика.* — М., 1999. — Т. 1.
4. *Петренко О. Д., Ісаєв Є. Ш., Петренко Д. О.* Мова чоловіків та жінок як одиниця соціолінгвістичного дослідження // Мовознавство. — 1999. — № 1.
5. *Прадід Ю. Ф.* Юридична лінгвістика (проблематика досліджень) // Мовознавство. — 2002. — № 4-5.
6. *Рыбалко Е. Ф.* Возрастная и дифференциальная психология. — Л., 1990.

Т. Ф. Шумарина, И. Ю. Стопкевич

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В СИСТЕМЕ СОЦИОЛЕКТА (К ПРОБЛЕМЕ ГЕНДЕРНОЙ И ВОЗРАСТНОЙ ВАРИАНТНОСТИ РЕЧИ)

Статья посвящена проблеме определения гендерных и возрастных речевых стереотипов экспериментальным путём. Выявлено наличие корреляции целого ряда лексико-семантических средств и социальных параметров языковой личности. Результаты наблюдений могут быть использованы в судебно-автороведческой экспертизе документов при идентификации пола и возраста автора анонимного текста.

Ключевые слова: социолингвистика, юридическая лингвистика, гендерные варианты речи, возрастные варианты речи, ассоциативный эксперимент, автороведческая экспертиза.

T. F. Shumarina, I. Yu. Stopkevich

LEXICO-SEMANTIC MEANS IN THE SOCIOLECT SYSTEM (TO THE PROBLEM OF GENDER AND AGE-RELATED VARIATIONS OF SPEECH)

The article is devoted to the problem of gender and age-related speech stereotypes definition experimentally. The existence of correlation between lexico-semantic means and social characteristics of personality becomes apparent. The results of the research can be used for criminal expert examination of the documents when it is necessary to identify sex and age of the anonymous text writer.

Keywords: sociolinguistics, juridical linguistics, gender and age-related variations of speech, associative experiment, other identification expertise.

УДК [811.161.1+811.161.2]373.74:159.922.4

О. В. Яковлева

Межличностные отношения в языковой картине мира русских и украинцев (на материале пословиц и поговорок)

Древнейшие межличностные отношения восходят к отношениям отдельного человека "Я" к "Ты", где "Ты" — это окружающий мир, живой и разнообразный. Понятие "личность" появилось к концу XVII ст. и относилось только к мужчине. Следующий этап межличностных отношений восходит к отношениям "мужчина-женщина". В целом, межличностные отношения восходят к схеме добро — позитивная оценка, зло — негативная, и наоборот: добро — негативная оценка, зло — позитивная.

Ключевые слова: языковая картина мира, язык и культура, культурная память, русская и украинская фразеология, пословица.

Отношения между людьми в обществе (как в современном, так и в древнем) относятся к этической сфере, которая, по мнению Г. И. Берестнева, имеет непосредственное отношение к деятельностной сфере. В свою очередь, этическая сфера относится к деятельностной сфере как потенциальное к актуальному, внутреннее к внешнему. Следовательно, межличностные отношения можно рассматривать как отношения внутреннего мира человека (его "Я") к внешнему миру (назовём его "Ты").